

Ménfőcsanak-83. út sok korszakos lelőhelyének feldolgozása (K47072)

Ménfőcsanak határában, a 83-as út építését megelőző leletmentés során 1993-1994-ben, Vaday Andrea vezetésével 2 km hosszú, átlagban 40 m széles területen 80.000 m² feltárása történt meg. A lelőhelyen több mint 800 objektum került elő, ezek középső bronzkori, kelta és langobard temetőkhöz, illetve rézkori, kelta, római, avar és Árpád-kori településekhez tartoztak. A nagy területű autópálya-ásatások egyik első megvalósulása során előkerült hatalmas leletanyag és a mára bevált dokumentációs módszerek kidolgozási fázisában végzett munka nagy feladatot rótt a feldolgozásban részt vevőkre. Ezt azért is fontos megjegyezni, mert reményeink szerint jelen feldolgozás nyomán a ménfőcsanaki feltárás eredményeinek publikációjára a kedvezőbb helyzetben, az új ásatási módszerek kikristályosodása után indult munkák zömét megelőzően sor kerülhet.

Az eredeti munkatervben a lelőhely teljes leletanyagának feldolgozását terveztük. Az elnyert pályázat csökkentett költségvetése miatt azonban a munkaterv módosítására kényszerültünk, és a munkát az őskori emlékek feldolgozására kellett korlátoznunk, a többi korszakot érintő feldolgozás előkészítése mellett. Ez utóbbi korszakok részletes vizsgálatát egy lehetséges következő pályázat elnyerése teheti lehetővé.

A középső bronzkori temető feldolgozását Kiss Viktória, a kelta temető és a népvándorláskori leletek elemzését Vaday Andrea végezte el. Az Árpád-kori emlékek feldolgozásának előkészítése Zatykó Csilla munkája. A lelőhely egyéb korszakainak feldolgozására külső munkatársakat kértünk fel: a rézkori leletek elemzésére Fábrián Szilviát, a késő bronzkori sírok értékelésére T. Németh Gabriellát, a kelta település feldolgozására Tankó Károlyt. A római kori bennszülött telep elemzésében Horváth Friderika működött közre. A kutak dendrokronológiai vizsgálata Grynaeus András munkája. Az embertani leletek meghatározását Köhler Kitti és Mende Balázs Gusztáv végzi.

Elkészültek a lelőhely digitalizált összesítő térképe (Autocad dwg formátumban), valamint az őskor időszakaira vonatkozó tematikus térképek. A fiatalabb korszakok tematikus térképeinek munkálatai – a munka fent említett korlátozottsága miatt – még nem fejeződtek be.

A kutatás minden érintett korszakban fontos eredményt hozott. A Kisalföld rézkori kulturális képéhez szolgál új adatokkal a bolerázi kultúra településrészlete. A bronzkor különböző időszakaiból ismert információt alapvetően egészíti ki a tokodi csoport, a mészbetétes kerámia kultúrája és a halomsíros kultúra temetkezéseinek feldolgozása, hiszen a térség őskori kultúráiról – az Északnyugat-Magyarországon végzett számos új feltárás

ellenére is – kevés közlés született az utóbbi évtizedekben. A késő vaskori temető a legkorábbi kelta megtelepedés bizonyítéka a mai Magyarország területén, feldolgozása kiemelkedő jelentőségű. A késő vaskori és császárkori bennszülött telep pedig a kelta lakosság továbbélésének fontos bizonyítékaival szolgált. A népvándorlás kori germán népek emlékei viszonylag kis számban kerültek elő a Kisalföldön, így a langobard temető feldolgozása jelentősen bővíti a rendelkezésre álló tudásbázist. Az avar és Árpád-kori településrészletek hasonlóan fontos eredményekkel szolgálhatnak, ezért a feldolgozásuk befejezését lehetővé tevő pályázat elnyeréséhez nagy reményeket fűzünk.

Rézkor

A lelőhely legidősebb korszakát a késő rézkori bolerázi kultúra településrészlete képviseli, amelyhez négy gödör köthető. A késő rézkor kezdetére keltezhető kerámiatöredékek között három kerámiafajtát lehetett megkülönböztetni. Az elsőbe a szürke, néha szürkés-sárga színű, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, jól vagy viszonylag jól égetett kerámiák töredékei tartoznak. Ezek közepes és vékony falú edények, tálak, korsók, bögrék töredékei, felületük néha simított. A második csoportba a szürke, égetéstől függően sárgás-szürke, vöröses-szürke színű, apró kavicsos vagy kerámiatörmelékkel soványított töredékek tartoznak. Ezek közepesen vagy viszonylag jobban égetettek. Kevésbé törékenyek és málékonyak, de felületük igen kopott. Általában közepes falvastagságú házikerámiák fazekak, tálak, amfóra típusú edények töredékei. Végül a vöröses-szürke, sárgás-vöröses színű, nagy szemű kerámiazúzalékkal soványított, vastagfalú, részben rákent agyaggal durvított felületű, nagyobb méretű fazekak és tárolóedények töredékeit lehet megemlíteni.

A tipológiai jellegzetességet mutató kerámiatöredékekről elmondható, hogy a bolerázi csoport általánosan elterjedt és alaposan feldolgozott típusairól van szó, mint például az ujjbenyomkodással tagolt, többszörös bordákkal, bekarcolt halszájka mintával díszített kerámiák, belső kannelúrával díszített tálak, agyag réteggel durvított, esetleg behúzkodott felületű fazekak, hasonló formájú tál, fazék, amfóra típusú edények töredékei. A leletanyagból érdekes módon hiányoznak a bögrék és korsók és általában a finomabb kerámiák darabjai, de ha figyelembe vesszük a feltárt anyag előkerülési körülményeit, későbbi korok bolygatásait és a késő rézkori objektumok szórványos előbukkanását, nem csodálkozhatunk azon, hogy főleg csak vastag falú edényekből (fazekak, hombárok) származó, kopott töredékekkel találkozunk. Az edénytöredékek között meglehetősen nagy számban megtalálhatók a tölcséresen kihajló peremű, éles törésvonalú tálak. Ezek egyaránt ismertek a Délnyugat-Szlovákiában és a Dunántúlon már jól kutatott bolerázi csoportban, és megtalálhatók az Al-Duna vidékén

elkülönített Černavoda III–protobolerázi horizontban, amelynek jelenléte újabban a Kárpát-medence egész területén, még ha szórványosan is, kimutatható. A ménfőcsanaki leletek a területileg is viszonylag közel eső délnyugat-szlovákiai és burgenlandi lelőhelyekről gyűjtött, a bolerázi csoport időszakát jelentő – V. Němejcová-Pavúková rendszere alapján leginkább a – Baden Ib fázis leleteivel mutatnak egyezést (Nitriansky Hrádok-Vysoký breh, Baierdorf-Koran, Wien 12-Meidling, Jägerhausgasse, Pilismarót-Basaharc). Kevés darabunk van, amelyik a Baden Ia felé mutatnak, de megtalálhatók a leletek között. Az Ic-IIa periódusra keltezett lelőhelyeken talált párhuzamok pedig azt mutatják, hogy több, a bolerázi időszakra jellemző díszítés a klasszikus badeni kultúra legkorábbi szakaszáig tovább él. A Ménfőcsanakon feltárt néhány telepobjektum összekötő kapcsolatot jelenthet a Délnyugat-Szlovákiából már jól ismert bolerázi és a Kárpát-medencében egyre szaporodó Černavoda III–protobolerázi típusú leletek között. A lelőhely anyaga összességében a bolerázi csoport klasszikus időszakára, Baden I b fázisra (kb. Kr. e. 3500-3300 tájára) keltezhető.

Elkészült az objektum- és tárgyrajzok digitalizált változata, valamint az objektumok leírása és értékelése (Vaday Andrea, Fábíán Szilvia).

Bronzkor

A középső bronzkori temető 59 hamvasztásos sírja a mészbetétes kerámia kultúrája legjelentősebb temetkezési helyei közé sorolható. Egy további sír a tokodi csoport legnyugatibbi emlékanyagát reprezentálja.

A középső bronzkor kezdetére tehető a 12. sír, amely a tokodi csoport két csontvázas temetkezését rejtette. A sír jelentősége abban is áll, hogy szakszerű feltárásból származó síregyüttesként hitelesíti a térségből (Rábacsécsény, Koroncó, Ménfő) korábban szórványként előkerült hasonló leleteket. A tokodi csoport elterjedése eszerint Győr térségétől Pilisszentlélekig nyúlik a Duna mindkét partján, déli határa a Vértes hegységnél húzódnak (pl. Tatabánya-Bánhida), északon Ipolyszalkáig (Salka, Szlovákia) előfordulnak lelőhelyei. Jellegzetesek a 12. sírban is előforduló gazdagon díszített, ún. tokodi típusú bögrék. Ezek mintáit a korabeli fazekasok úgy készítették, hogy egy lapos végű (fa- vagy csont-) eszközzel szorosan egymás mellé benyomkodásokat mélyítettek az edény felületébe, majd az így kialakított sávokat és egyéb motívumokat mésszel töltötték ki. A csoport népessége erős kapcsolatban állt a hatvani kultúra illetve a mai DNy-Szlovákiában elterjedt aunjetitzi kultúra népességével. A tokodi csoport leletei közül (pl. Nyergesújfalú-Viscosa gyár lelőhelyről) ismert fémtárgyak alapján megállapítható, hogy az Észak-Dunántúl népessége az aunjetitzi kultúra közvetítésével a Közép-Európa nyugatabbi részén Kr. e.

2000-1900 táján élt, egykorú kultúrák nyersanyagbányáival és fémműves műhelyeivel is kapcsolatokat tartott fenn.

A mészbetétes kerámia kultúrája korábban ismert temetői kevés, általában 20-30 temetkezést tartalmaztak; a legtöbb sírt Királyszentistvánon (53 sír) és Mosonszentmiklóson (107 sír) tárták fel. Lelőhelyünkön az itt tárgyalt sírok mellett a korábbi (1990-1991-ben az M1 autópálya), illetve későbbi (1996-ban gázvezeték építését) megelőző feltárásokon további, kb. 100 sír is előkerült. Ezekkel együtt a ménfőcsanaki a kultúra két legnagyobb sírszámú temetőjének egyike. A sírok zöme a kultúra fiatal illetve kései időszakát képviseli. A temetkezések között urnás és szórthamvasztásos rítusúakat egyaránt találunk. Néhány sírnál a bolygatás (a későbbi korszakok települési objektumai, a szántás és a gépi humuszosítás) miatt nehezen állapítható meg a rítus, és 7 elpusztult sírral is számolhatunk. A gépi humuszosítás okozta bolygatást az is okozta, hogy a talajban szinte egyáltalán nem lehetett észlelni a középső bronzkori sírok feltárását. Mindezt figyelembe véve a megállapítható rítusú sírok között nagyobb arányban fordulnak elő az urnás temetkezések (34 urnás, 18 szórthamvasztásos sír mellett). A sírok kb. harmadánál meg lehetett figyelni, hogy a temetkezéseket kőborítás fedte. Ez a szokás mindkét rítuscsoport sírjainál előfordult. A mellékletek száma szorosan összefügg a rítussal. A szórthamvasztásos rítusú sírokba a sírgödör aljára szórt hamvak köré számos edényt helyeztek el. Ezzel szemben az urnasírokban az urnába helyezett hamvak mellé egy-két kisebb edényt (pl. bögrét) helyeztek, és az urna száját egy (olykor több egymásba helyezett) tállal zárták le.

A rítusbeli különbség esetleges időrendi vonatkozásaival kapcsolatban a kerámiatipológia mellett a szuperpozíciók, vagyis az egymásra elhelyezett temetkezések közötti relatív viszony értelmezése nyújthat segítséget. Lelőhelyünkön ilyen, egymásra ázott temetkezések nem kerültek elő. Ugyanakkor a Győr térségéből ismert mosonszentmiklósi temető eddig közölt 75 sírja esetében megfigyelt szuperpozíciók azt bizonyítják, hogy a szórthamvasztásos és az urnás rítus a kultúra fiatalabb időszakában biztosan egymás mellett volt szokásban. Ebből következően az eltérő rítus az elhunytak közötti szociális különbségekre utal. Vagyoni különbségekre következtethetünk a sírokba helyezett bronztárgyak alapján. Sajnos, a hamvasztásos rítussal összefüggésben a mészbetétes kerámia kultúrája temetőiből kevés ép bronz tárgyat, inkább csak összeégett töredékeket ismerünk. A ménfőcsanak-83. úti temetkezésekből is csupán egy töredékes bronztű, drótból tekercselt gyöngy vagy hajkarika darabja, és egy törre utaló markolatszegecs került elő. Ezek urnasírokban és szórthamvasztásos sírokban egyaránt megtalálhatók, tehát az eltérő rítus mögött nem vagyoni különbségek húzódnak meg. Bóna I. a királyszentistváni, zömmel

szórthamvasztásos rítusú temető alapján azt feltételezte, hogy urnasírokba elsősorban gyermekeket temettek. Az eddig elvégzett antropológiai vizsgálatok azt bizonyítják, hogy néhány sírba több személy hamvait is elhelyezték, s e sírok között nagyobb arányban fordultak elő az urnás rítusúak. Ezért a végső következtetésekkel kapcsolatban lelőhelyünkön rendkívül fontos lesz a sírokból gyűjtött hamvak – egyelőre folyamatban levő – embertani elemzése (Köhler Kitti munkája).

Általánosságban keveset tudunk arról, hogy a hamvasztást hol és hogyan, milyen szertartások kíséretében végezték a korszakban. Ebből a szempontból is jelentős a ménfőcsanaki lelőhely, hiszen itt Vaday Andreának olyan objektumcsoportot sikerült megfigyelnie (26–27. objektum), amely a temető hamvasztó helyeként (*ustrinum*), vagy inkább – mivel emberi maradványok nem kerültek itt elő – a hamvasztást kísérő áldozati szertartások helyeként értelmezhető. Az említett objektumok átégett talajába kisebb edények aljrészei voltak beleégve: ez arra utal, hogy talán étellel vagy itallal megtöltött edényeket a sírok közötti területen, tűzben áldoztak fel. Az emberi csontok elhamvadásának mértéke alapján is levonhatók következtetések: a medence- és csigolyacsontok nagyon ritkán maradnak meg, ezt az okozhatja, hogy a máglya középső részén volt legintenzívebb a tűz ereje illetve a belső szervek jól éghető anyagot biztosítottak e testtájon, míg a láb hosszúcsontjai kevésbé jól égtek át és jobb állapotban maradtak fenn. Más esetekben a láb szintén jól elhamvadt – ilyenkor feltehetően zsugorított pózban helyezték az elhunytat a máglyára. Az apró csonttöredékek arra utalnak, hogy a még forró máglya maradványait hideg folyadékkal locsolták le, s a hőmérséklet hirtelen csökkenése következtében a nagyobb csontdarabok kisebb töredékekre „robbantak szét”. Sajnos a hamvak erős fragmentáltsága megnehezíti az antropológiai elemzést.

A ménfőcsanaki temető kora egyértelműen a mészbetétes kerámia kultúrája fiatalabb időszakára tehető, s a sírok egy része ezen belül a legfiatalabb, kései fázis emléke. Az urnák között két fő típus fordul elő. Az egyik típusba a kultúra egész élete során jellemző tölcséres nyakú, tojásalakú testű formák sorolhatók; ezeknek a fiatalabb fázisban megjelenő kettős kónikus testű példányai is megvannak. A másik urna típusba az esztergomi, illetve a veszprémi alcsoport északabbi területetein szintén a fiatalabb fázisban jellemző hengeresnyakú, egyenesen elvágott peremű, ívelt vállú, kónikus alsó részű edények tartoznak. A veszprémi alcsoportnál általában füllel, az esztergomi alcsoportnál fül nélkül fordulnak elő. A veszprémi alcsoporthoz sorolható Győr környéki leletek között érdekes különbség állapítható meg. A mosonszentmiklósi temetőben azonos arányban fordulnak elő e forma füles és fül nélküli darabjai, ezzel szemben a ménfőcsanaki anyagban kizárólag fületlen

példányokat találunk. Ez a jelenség esetleg időrendi különbséggel magyarázható: úgy tűnik, hogy a mosonszentmiklósihoz viszonyítva a ménfőcsanaki temető ezen részletét inkább a kései fázisban és rövidebb ideig használták. Szintén urnaként is szolgálnak az ívelten vagy tölcséresen kihajló peremű, tojástestű fazekak nagyobb méretű változatai. Előfordulnak még a sírokban különféle táltípusok: tölcséres nyakú, gömbös vagy kettőskónikus testű mély tálak füllel; ovális, félgömbalakú tálak egy- vagy két peremből induló füllel, illetve a peremből vízszintesen kihúzott nyelvalakú fogóbütykökkel; kónikus, ovális tálak; lapos gömbszeletalakú tálak. Jellegzetes formák a csonkakúpos vagy kisméretű, félgömbalakú, fületlen vagy egyfülű fedők, és az ívelt oldalú, S-profilú füles bögrék, a peremből vagy a perem alól induló füllel. Az aunjetitzi kultúra széles talpú, egyenesfalú poharával vagy inkább szervesanyagból készült formákkal állhat kapcsolatban a 38. sír – az Észak-Dunántúlon ritkán előforduló – beszúrt pontokkal díszített széles talpú bögréje. Az S-profilú bögréktől alig különböző, de nyúltabb testű füles korsók az időrend meghatározása szempontjából fontosak: ezek alapján különítette el Bóna I. a királyszentistváni temető fiatalabb fázisait, az ívelt profilú korsókat a 2. fázisba, a szögletesedő, élesen megtörő profilúakat a 3. fázisba sorolva. Előfordulnak még a függesztőedényként használt, ívelten hengeresnyakú, kettőskónikus testű edények, vállukon két, függőlegesen átfúrt kis függesztőfüllel. Egyértelműen a kései időszakot jelzik a tölcséres nyakú urnákon a fülek magasságában elhelyezett bordadíszek, illetve a hengeres vagy kónikus nyakú urnák vállán, tálakon és fazekakon egyaránt megtalálható bütykdíszek. Mindezek alapján a ménfőcsanaki temető itt elemzett részét a kultúra fiatal és kései fázisában használták, Kr. e. 1700-1600 körül. A temető „gyors betelepülésére” utal, hogy egymásra temetett sírok nem kerültek elő. E jelenség azzal is magyarázható, hogy a kővel borított sírok jól láthatók voltak a felszínen; ezek fölött talán kisebb földhalommal is számolhatunk.

A halomsíros kultúra két sírja (676–677. objektum) fontos adalékkal szolgál a középső bronzkor végére–késő bronzkori kezdetére keltezhető időszak egyelőre kevésbé ismert kulturális változásainak megértéséhez. A kerámia formai párhuzamainak elemzése rámutat a Kisalföld és DNY-Szlovákia, illetve Alsó-Ausztria közötti szoros kapcsolatokra. A 677. sír spirálvégű bronz karperece megerősíti az említett kelteztést, egyúttal a Kárpát-medence koszideri fémművességével való összefüggésre is felhívja a figyelmet. A sírok feldolgozásával kiegészülnek a Ménfőcsanak-Bevásárlóközpont feltárásából származó, továbbá a Győr-Ménfőcsanak területéről régebben előkerült és közölt birituális temetőrészletek.

A középső és késő bronzkori temető leleteinek leltározása és feldolgozása, valamint a lelet- és sírrajzok digitalizált változata egyaránt elkészült (Kiss Viktória, T. Németh Gabriella).

Kelta kor

A lelőhelyen 31 sír a kelta kor birituális temetőjéhez sorolható, amely egy – az Öreg Rábára merőleges, időszakos vízjárással körülvett – dombháton feküdt. Ebben a temetőben maradtak meg az eddigi legkorábbi kelta sírok Magyarországon (La Tène B1).

A kutatók korábban azt a nézetet vallották, hogy Burgenlandot és a Dunántúlt csak a Kr. e. 4. században foglalták el a kelta harcosok. A ménfőcsanaki temető néhány sírja alapján ezt még korábbra tehetjük. Korai viseleti szokást jelzett a nők sírjaiban a nyakperccel – vagy anélkül – viselt gyöngygyaklanc, illetve a két ruhakapcsoló túvel összeerősített felsőruha. A temető későbbi sírjainál már a két fibula mellett egy harmadikat is hordtak a mell tájékán. A legkorábbi sírok leletei párhuzamba állíthatók ausztriai, francia, német- és csehországi lelőhelyek anyagával, például Les Jogasses, Dürrnberg bei Hallein (Kr. e. 6. század vége–5. század eleje), Hlubýne (Kr. e. 5. század második fele) és Epernay, valamint az ún. Marne-horizonttal (Kr. e. 5. század második fele). A temető korai, katonai jellegét a sírokba tett védő- és támadófegyverek tanúsítják. Fémveretes nagy gyalogsági pajzsok, hosszú, kétélű kardok és lándzsák számos változata fordul elő a férfiak sírjában. Megjegyzendő azonban, hogy a lándzsák és kardok különböző típusba sorolhatók.

A temetőre jellemzők a négyszögletes, zárt árokkerettel körülvett sírok. A rítus széles körben terjedt el a kelta területen, így például az alsó-ausztriai Franzhausen Kr. e. 5. századi temetőjében egy halottas és kettős temetkezéseknél. A temetőben a ménfőcsanakihoz hasonlóan egyaránt megtalálható volt a hamvasztásos és a csontvázas temetkezési rítus. Árokkal keretezett sírok még feltűnnek többek között Champagne-ban és a Marne-vidék más kelta temetőiben, valamint Yorkshire keleti részén. La Perrière Kr. e. 3. századi temetőjében például a négyszögletes és a kör alakú árokkeretes sírok között megtalálhatók a „jelöletlen” sírok is. De idézhetünk közelebbi példát is az árokkal keretezett sírokat tartalmazó temetőre: a szlovákiai Ipolykiskeszi (Malé Kosihy) és Dubníkban temetőit.

A ménfőcsanaki – több generáción keresztül használt – temető soros rendszere és temetési szokása igen összetett. A temetőrészt korai sírjai a kelták balkáni hadjárata előtti időszakra, míg kései temetkezései a korai és a középső La Tène-átmenet idejére keltezhetők. A temetkezéseknél gyakorta megfigyelhető, hogy később egy másik halottat is beletemettek a sírba. A feltehetően családi kapcsolatot jelző rátemetkezésekkel több kelta temetőben is

találkozunk (Münsingen–Rainban, Dürrnbergben stb.) Egy fegyveres férfi sírját nagyméretű, gondosan faragott kő sírjellel, sztélével látták el, a Sopron, bécsi-dombi, kosdi, cseszegtomaji temetőhöz hasonlóan.

A ménfőcsanaki temetőrészlet belső, relatív időrendje jól modellezhető. Az árokkal körülvett sírok csoportokban helyezkednek el, közöttük jelöletlen sírokkal. A sírok egy részébe később egy másik családtagot is temettek. E rátemetkezéses sírok túlnyomó része árokkeretes volt, de előfordult „jelöletlen” sírnál is. Az árokkeretes síroknál a rátemetkezés centrális és pontosan a korábbi sírra ásták rá, egyúttal megújítva a keretező árkot, utalva arra, hogy a lakók gondozták a sírokat, illetve tudták, hol nyugszanak családtagjaik. A rátemetkezéses síroknál a szuperpozíció a szomszédos sírokkal kapcsolatban is megfigyelhető. Így az ásatási jelenségek alapján a régészetben használt, ún. *Harris matrix* segítségével leképezhető a sírok viszonylagos időrendje. Ennek azért van nagy jelentősége, mert a Kárpát-medencében eddig csak Hetény (Chotin, Szlovákia) kelta temetőjének 47 sírját elemezték hasonló módon, s a munka során sikerült több generációt is meghatározni a lelőhelyen. A terepjelenségek alapján felállított modellhez hozzárendelve a sírok leletanyagát, további pontosítási lehetőséget nyújt a temető datálásához.

A lelőhelyen a kelta kor több fázisának megtelepedése is megfigyelhető volt. Az ásatási terület északi harmadában került elő egy nagy kiterjedésű kelta település részlete, amelynek objektumai a La Tène B2–B2/C1 időszakára keltezhetők. A bennszülött kelta lakosság továbbélését egészen a *Severus*-korig nyomon lehetett követni. A félig földbe mélyített házak, a tárolóvermek, a hulladékgyödrök, a portákat kerítő árok- és kerítésrendszerek mellett kutak is napvilágra kerültek, közöttük olyan tölgyből ácsolt, faszerkezetű kút is, amelynek pontos korát az ácsolat faanyagának dendrokronológiai vizsgálatával meg lehetett határozni. A településen előkerültek még nyersanyag tárolására szolgáló kisebb építmények, amelyekben nagy mennyiségű, nyers grafitömb volt. Nyers grafitot már a Kr. e. 5. századtól importáltak a grafitbányáktól távol eső fazekasközpontok. A ménfőcsanaki grafit „depók” egyaránt bizonyítják a telep kerámiakészítéssel foglalkozó lakosságának nyugati kapcsolatait és a távolsági kereskedelmet, de utalhatnak a dunántúli kelta belkereskedelemre is.

A helyi fémfeldolgozást jelzi a műhelyek egy részében feltárt, kővel bélelt olvasztókemence maradványa, a nagy mennyiségű vassalak és a nyersanyagként ideszállított vasbucák is. Az utóbbiakat szintén nyugatról, a mai Ausztria területéről hozták be. A kerámialeletek vizsgálata során kitűnt, hogy a ménfőcsanaki település a Kr. e. 4. század

végén, a 3. század elején szoros kapcsolatban lehetett a Sopron, krautackeri, a Kr. e. 2. században pedig a szlovákiai Čataj kelta fazekastelepével. Az utóbbi lelőhely kerámia anyagában olyan egyéni jellegzetességek figyelhetők meg, amelyek pontos analógiái Ménfőcsanakon is feltűntek.

Az előkerült, fémét utánzó, bepecsételt és fogazott díszítésű edények többek között Balf, Écs, Koroncó, Hidegség, Sopron leleteivel mutatnak rokonságot, de kimutathatók a kapcsolatok a Fertő-medence többi lelőhelyének edényleleteivel (Mörbisch, Oggau, Pöttsching) is.

Az antik írott források szerint a Kr. e. 1. század közepén Boirebistas, dák király leverte a Kritasiros vezette kelta seregeket, és a Kr. e. 60 körül a Dunántúlra bevándorló boiok területét – az antik auctorok adatai alapján – pusztasággá tette (*deserta Boiorum*). Ennek ellenére a ménfőcsanaki település legkésőbbi – azaz római kor előtti – fázisának kelta boiok lakossága mégis töretlenül továbbélt a római foglалás után is, a telepen ugyanis semmiféle pusztítás nyoma nem figyelhető meg.

A teljes ménfőcsanaki kelta temető-anyag és sírrajzok tus-kivitelű rajzainak digitalizálása elkészült a nyomdai kivitelezéshez. A temető elemzése és ennek angol fordítása kész. Magyar nyelven elkészült: a kelta telep feldolgozása, a Ménfőcsanak, bevásárlóközponti feltárás kelta telepének anyagával együtt (Tankó Károly). Elkészült a kelta fabéléses kutak dendrokronológiai vizsgálata (Grynaeus András).

Római kor

A római kori településeken házak, kutak, tároló- és hulladékvermek mellett házakat kerítő árkok és római út is előkerült. A bevásárlóközpont feltárásakor ez utóbbinak további szakaszát is sikerült feltárni, mérföldkövekkel. A telepobjektumok régészeti anyaga két periódust képvisel. Bizonyítható, hogy római kori bennszülött *boius civitas*nak minősíthető a település, a kelta alaplakosság római kori továbbélésével. Feltűnő jelenség, hogy a limes és Arrabona, valamint a római út közelsége ellenére a kelta hagyomány (építmények, telepszerkezet) erős a lelőhelyen mindkét telepperiódusban, nincs a romanizációnak architekturális nyoma. Az első periódus anyagában kisszámú itáliai import, a másodikban a germániai áru jelenik meg a pannoniai áru mellett.

A római kori település teljes anyagának publikációs tárgyrajzai elkészültek digitális változatban. A település egy részének (objektum leírások ház körzetenként: a házakhoz tartozó hulladék- és tároló vermek, kerítések és kutak leírása) a feldolgozása szintén elkészült, az objektum metszetrájzok digitalizálása a csökkentett támogatás miatt csak részben kész.

Elkészült a terra sigillata anyag meghatározása (Horváth Friderika). Már korábban készült a telepek (római) fabéléses kútjainak dendrokronológiai vizsgálata (Grynaeus András) és a kutak közlése (ld. irodalom).

Népvándorlaskor

A lelőhelyen feltárt langobard (birituális) temető rablottsága ellenére is sok újabb adattal szolgál a langobard fara temetők halottainak társadalmi rangjára és a langobard bevándorlásra. Jól elkülöníthetők a vezető réteg mély-, és a szolga réteg sekély sírjai. Az előbbieket – egy gyermek sír kivételével – kirabolták, az utóbbiak sértetlenek. Az előkelők sírjai között azonosíthatók voltak arimann és arimanna sírok is. Szakmai közhelynek számít, hogy a langobard exoduskor rabolták ki a langobardok sírjaikat. A ménfőcsanaki sírok esetében megdőlni látszik e nézet. Ugyanis a temető területét részben egy áradás borította el. A kirabolt sírok egy része is erre az áradásos területre esett. Jelentkeztek többször kirabolt sírok is, ezeknél meg lehetett figyelni, hogy a rablás egyszer az áradás előtt, majd ezt követően is megtörtént. A sírok egy része friss – a temetést követően 1–2 nappal – történt rablásnak esett áldozatul, másik részük hosszabb idővel ezután történt. A jelenségek alapján a sírrablás így nem köthető csupán az exodushoz.

A langobard temető digitális táblarajzai (objektum- és tárgyrajzok) elkészültek. Magyar nyelven kész a temető teljes régészeti feldolgozása. Angol nyelven közlésre elfogadva az Antaeus következő kötetében, az embertani leletek feldolgozásával együtt (Vaday Andrea, Mende Balázs Gusztáv).

Az avar telepnek csak kis része esett a feltárt felületre. Mivel a Tomka Péter által feltárt avar temetőnek a telepe, azzal együtt értékelhető.

Az avar falu régészeti anyagának ceruza rajzai elkészültek (Vaday Andrea, Zatykó Csilla), a csökkentett OTKA támogatás miatt a digitális kivitelre már nem nyílt lehetőség. Elkészült az objektumok leírása (Vaday Andrea).

Árpád-kor

A XI–XIII. századi településrészlet a Kisalföld középkori településtörténetének jobb megismeréséhez járul hozzá.

Elkészültek az Árpád-kori falu régészeti anyagának ceruza rajzai, továbbá az objektumok leírása (Vaday Andrea, Zatykó Csilla). A csökkentett OTKA támogatás miatt a teljes feldolgozásra és a digitális kivitelre már nem nyílt lehetőség.

További terveink

A lelőhelyen az őskort követő korszakokból feltárt leletanyag feldolgozásának befejezését egy újabb pályázat elnyerésétől reméljük. Ennek révén teljessé tehető a feltárt leletek vizsgálata. A már elkészült feldolgozások eredményeinek közléséhez (fordítás költségei, nyomdai költség) is további források szükségeltetnek, ezért terveink között szerepel publikációs OTKA pályázat(ok) beadása is.

Irodalom

- Bánffy E.–T. Bíró K.–Vaday A. 1997: Újkőkori és rézkori telepnyomok Kompolt 15. számú lelőhelyen. *Agria* 33 (1997) 19-57.
- Benkovsky-Pivovarová, Z. 1982: Zur Frage der Stufe Bronzezeit A3 und der älteren danubischen Mittelbronzezeit (MD I) in der Slowakei. *Germania* 60 (1982) 1-12.
- Benkovsky-Pivovarová, Z. 1985: *Das Bronzeinventar des mittelbronzezeitlichen Gräberfeld von Pitten, NÖ*. MPK 21-22 (1982-1985). Wien 1985, 23-105.
- Bóna, I. 1958: Chronologie der Hortfunde vom Koszider-Typus. *ActaArchHung* 9 (1958) 211-243.
- Bóna, I. 1992: Bronzeguss und Metallbearbeitung bis zum Ende der mittleren Bronzezeit. In: Meier-Arendt, W. (Hrsg.): *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*. Frankfurt am Main 1992, 48-65.
- Bondár M. 1999: Rézkori és kora bronzkori településmaradvány Gyomaendrődön. *BMMK* 20 (1999) 47-65.
- Bondár M. 2000: A badeni kultúra telepmaradványa Aparhant-Felső legelő lelőhelyen. *WMMÉ* XXII (2000) 39-74.
- Bondár, M. 2005: The Copper Age settlement at Zalabaksa. *Anteus* 28 (2005) 271-283.
- Bondár M.–D. Matúz E.–Szabó J. J. 1998: Rézkori és bronzkori településnyomok Battonya határában. *MFME–StudArch* IV (1998) 7-53.
- Ecsedy I. 1973: Újabb adatok a tiszántúli rézkor történetéhez. *BMMK* 2 (1973) 3-40.
- Egry, I. 2004: Halomsíros temető Győr-Ménfőcsanak-Bevásárlóközpont területén – Cemetery of Tumulus culture in the territory of the Shopping center of Győr-Ménfőcsanak. In: Ilon, G. (Szerk.), *ΜΩΜΟΣ III. Őskoros Kutatók III. Összejövetelének konferenciakötete*. Szombathely 2004, 121-137.

- Figler, A. 1996: Adatok Győr környékének bronzkorához. Bronzkori kultúrák Győr környékén – Angaben zur Bronzezeit in der Umgebung von Győr. Bronzezeitliche Kulturen in der Umgebung von Győr. *Pápai Múzeumi Értesítő* 6 (1996) 7-29.
- Hampl, F.–Kechler, H.–Benkovsky-Pivovarová, Z. 1981: *Das bronzezeitliche Gräberfeld von Pitten in Niederösterreich*. MPK 19-20 (1978-1981). Wien 1981.
- Hänsel, B. 1968: *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*. Bonn 1968.
- Honti, Sz. 1994: A mészbetétes kerámia kultúrája leletei Somogyvárról – Funde der Kultur der inkrustierten Keramik aus Somogyvár). *SMK* 10 (1994) 5-20.
- Horváth, L. 1994: Adatok Délnyugat-Dunántúl későbronzkorának történetéhez – Angaben zur Geschichte der Spätbronzezeit in SW-Transdanubien. *Zalai Múzeum* 5 (1994) 219-235.
- Ilon, G. 1998-1999: A bronzkori halomsíros kultúra temetkezései Nagydém-Középrépaszttán és a hegykői edénydepot. A késő magyarádi és a korai halomsíros kultúra leletei az Észak- és Nyugat-Dunántúlon – Die Bestattungen der bronzezeitlichen Hügelgräberkultur in Nagydém-Középrépaszta und das Gefäßdepot von Hegykő. *Savaria* 24/3 (1998-1999) 239-276.
- Jerem E.–Kaus, K.–Szőnyi E. 1981-82.: *Kelták és rómaiak a Fertő-tó vidékén – Kelten und Römer um der Neusiedlersee*. Győr–Eisenstadt 1981-82.
- Jerem, E.–Krenn-Leeb, A.–Neugebauer, J.-W.–Urban, O.-H. 1996: *Die Kelten in der Alpen uns an der Donau. Akten des Internationalen Symposiums St. Pölten, 14-18. Oktober 1992*. Archaeolingua, Studien zur Eisenzeit im Ostalpenraum 1. Budapest–Wien 1996.
- Kalicz, N. 1991: Beiträge zur Kenntnis der Kupferzeit im ungarischen Transdanubien. In: Lichardus, J. (Hrsg.): *Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 6-13. 11. 1988*. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 55 (1991) 347-387.
- Kalicz, N. 2001: Die Protoboleráz-Phase an der Grenze von zwei Epochen. In: Roman, P. – Diamandi, S. (eds.): *Cernavodă III-Boleráz. Ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und dem unteren Donau. Symposium Mangalia/Neptun, 18-24. Oktober 1999*, Studia Danubiana, series Symposia II. Bucureşti (2001) 385-435.
- Kaus, M. 1984: Ein jungneolithisches Gefäßdepot aus Donnerskirchen-Kreutberg. *Wiss.Arb. aus dem Burgenland* 69 (1984) 7.
- Kiss, V. 1997: A mészbetétes kerámia kultúrája késői fázisának sírlelete Veszprémből – Die Grabfunde aus der Spätphase der Inkrustierten Keramik von Veszprém). *CommArchHung* 1997, 39-49.

- Kiss, V. 2002: Anknüpfungspunkte zwischen Mitteleuropa und Transdanubien in der mittleren Bronzezeit. In: Bánffy, E. (Ed.), *Prehistoric Studies in memoriam Ida Bognár-Kutzián*. *Antaeus* 25 (2002) 477-511.
- Korek J. 1985: Adatok a bolerázi csoport alföldi elterjedéséhez. *ArchÉrt* 112 (1985) 193-205.
- Kovács, T. 1984, Die Koszider-Metallkunst und einige kulturelle und chronologische Frage der Koszider-Periode. In: Tasić, N. (Hrsg.): *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*. Beograd 1984, 377-388.
- Kovács, T. 1988: Die bronzezeitliche Siedlung von Süttő – Eine kurze Übersicht. *SLA* 36 (1988) 119-132.
- Kovács, T. 1994: Újabb adatok a mészbetétes kerámia kultúrájának fémművességéhez – Neuere Beiträge zur Metallkunst der Kultur der inkrustierten Keramik. *VMMK* 28 (1994) 119-132.
- Kovács, T. 1997: Das Grab von Ménfőcsanak. In: Becker, C. et al. (Hrsg.), *Χρόνος. Festschrift für Bernhard Hänsel*. *Studia Honoraria – Band 1*. Rahden/Westf. 1997, 297-301.
- Němejcová-Pavúková, V 1964.: Sídliisko bolerázskeho zypu v Nitrianskom Hradku-Vysokom brehu,-Siedlung der Boleráz-Gruppe in Nitriansky Hrádok. *SLA* 12 (1964) 163-268.
- Němejcová-Pavúková, V.: Beitrag zum Kennen der Postboleráz-Entwicklung der Badener Kultur. *SLA* 22 (1974) 237-260.
- Němejcová-Pavúková, V. 1979a: Počiatky boerázskej skupny na Slovensku – Die Anfänge der Bolreáz-Gruppe in der Slowakei. *SLA* 27 (1979) 17-55.
- Němejcová-Pavúková, V 1979b.: Nálezky bolerázskej skupiny z Vrbového. *ArchRozl* 4 (1979) 385-396.
- Němejcová-Pavúková, V. 1981: Načrt periodizácie badenskej kultúry a jej chronologických vzťahov k juhovýchodnej Európe – An Outline of the Periodical System of Baden Culture and its Chronological Relations to Southeast Europe. *SLA* 29 (1981) 261-296.
- Němejcová-Pavúková, V. 1984: K problematike trnavia a konca bolerázskej skupiny na Slovensku. – Zur Problematik von Dauer und Ende der Boleráz-Gruppe in der Slowakei. *SLA* 32 (1984) 75-146.
- Němejcová-Pavúková, V. 1991: Typologische Fragen un der relativen und absoluten Chronologie der Badener Kultur. *SLA* 39 (1991) 59-90.
- Neugebauer, J.-W. 1980: Fundmaterialien aus der ältesten Stufe der Hügelgräberbronzezeit auf dem Raume von Mannersdorf am Leithagebirge, NÖ. *FÖ* 19 (1980) 157-201.

- Neugebauer, J.-W. 1992: *Die Kelten im Osten Österreichs*. Katalog, Wien. Schriftenreihe Niederösterreichs 92-93-94. St. Pölten–Wien 1992.
- Neugebauer, J.-W. 1993: *Archäologie in Niederösterreich. St. Pölten und das Traisental*. St. Pölten-Wien 1993.
- Neugebauer, J.-W. 1994: *Die Bronzezeit in Ostösterreich*. Wien 1994.
- Ruttkay, E. 1995: Boleráz-Gruppe. In: Lenneis, E.–Neugebauer-Maresch, C.–Ruttkay, E.: *Jungsteinzeit im Osten Österreichs*. Forschungsberichte zur Ur- und Frühgeschichte 17. St. Pölten–Wien 1995, 145-160.
- Ruttkay, E. 2000: Ruttkay, E.: Siedlungsfunde der Boleráz-Gruppe aus Wien und dem norddanubischen Niederösterreich. *FÖ* 38 (1999) [2000] 609-622.
- Szárász, Cs. 2002: Zalaszentiván-Kisfaludi hill. The prehistoric material of the hillfort. In: Bánffy E. (Ed.): Prehistoric Studies in memoriam Ida Bognár-Kutzián. *Antaeus* 25 (2002) 513-546.
- Torma I. 1969: Adatok a badeni kultúra (péceli) bolerázi csoportjának magyarországi elterjedéséhez – Beiträge zur Verbreitung der Boleráz-Gruppe der Badener Kultur in Ungarn. *VMMK* 8 (1969) 91-108.
- Torma, I. 1973: Die Boleráz- Gruppe in Ungarn, Chropovsky, B. (Hrsg.): *Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur*. Bratislava 1973, 483-512.
- Torma, I. 1976, Ein Grab der transdanubischen inkrustierten Keramik aus Esztergom. *MittArchInst* 6 (1976) 25-37.
- Torma I. 1976: Rézkori telep Páriban – Kupferzeitliche Siedlung von Pári. *BBÁMÉ* 6-7 (1975-1976) [1977] 29-59.
- Torma, I. 1996: A tokodi csoport és a dunántúli mészbetétes kerámia nyergesújfalu temetője (Ein Gräberfeld der Bronzezeit in Nordosttransdanubien [Nyergesújfalu-Viscosa]). *Pápai Múzeumi Értesítő* 6 (1996) 43-52.
- Uzsoki A. 1959: Előzetes jelentés a Mosonszentmiklós-jánosházapusztai bronzkori temető ásatásának eredményeiről–Vorbericht über die Ergebnisse der Ausgrabungen im bronzezeitlichen Gräberfeld von Mosonszentmiklós-Jánosházapuszta. *Arrabona* 1 (1959) 53-73.
- Uzsoki A. 1963: Bronzkori temető Mosonszentmiklós-Jánosházapusztán – Bronzezeitliche Gräberfeld in Mosonszentmiklós-Jánosházapuszta. *Arrabona* 5 (1963) 5-89.
- Uzsoki, A. 1969: Die Siedlungsgeschichte der La Tène B–C Periode des Komitats Győr-Sopron. *MFME* 1969/2, 69-82.

- Uzsoki A. 1970: Előzetes jelentés a ménfőcsanaki kelta temető ásatásáról. *Arrabona* 12 (1970) 5-89.
- Uzsoki, A. 1981: Ménfőcsanak. In: Horváth L.–Kelemen, M.–Uzsoki, A.–Vadász, É.: *Transdanubia I. Corpus of Celtic Finds in Hungary*. Vol. 1. Ed. Kovács, T.–Petres É.–Szabó, M. Budapest 1983, 13-61.
- Vaday, A. 1995: Roman barrel-wooded wells. *Specimina Nova* XI (1995) 187–198.
- Vaday A. 2003: A ménfőcsanaki kelta lelőhely. In: Visy Zs. (szerk.): *Magyarország régészete az ezredfordulón*. Budapest 2003, 201–202.
- H. Vaday A.–Grynaeus A. 1995: A Ménfőcsanak-83-as út leletmentésekor feltárt római kutak dendrokronológiai vizsgálata. In: *Múltunk jövője '95. The Future of our Past '95*. Budapest 1995. május 18–19, 21–22.
- Vaday, A.–Grynaeus, A. 1995: Dendrochronological study of the Roman wells found during the rescue excavations of the Ménfőcsanak-83 road. In: *The future of our Past. '93-'95*. Budapest, 1996. 15–23.